

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΙΖ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

M. ΤΙΒΕΡΙΟΣ

Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΙΝΕΙΑΔΟΣ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ ΣΤΟ ΚΑΡΑΜΠΟΥΡΝΟΥ
ΚΑΙ ΜΙΑ ΠΑΛΙΑ ΚΑΡΤΠΟΣΤΑΛ

ΜΝΕΙΑΣ ΧΑΡΙΝ
ΤΟΜΟΣ ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ
ΜΑΙΡΗΣ ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ

(ΑΝΑΤΥΠΟ)

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1998

M. TIBERIOS

Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΙΝΕΙΑΔΟΣ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ ΣΤΟ ΚΑΡΑΜΠΟΥΡΝΟΥ ΚΑΙ ΜΙΑ ΠΑΛΙΑ ΚΑΡΤΠΟΣΤΑΛ*

Η εργασία αυτή ασχολείται με ένα σημαντικό ναό, που τα σπαράγματά του φυλάσσονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, ενώ αναφέρεται και σε πτυχές της νεότερης ιστορίας αυτής της πόλης. Αφιερώνεται, όχι χωρίς λόγο, στη μνήμη της «καλής κάγαθης» Μαίρης Σιγανίδου. Στη Θεσσαλονίκη γεννήθηκε, εδώ έζησε και μάλιστα για μεγάλο χρονικό διάστημα μόχθησε για τη σωτηρία των μνημείων της, εδώ τάφηκε.

Τα κατάλοιπα ενός μαρμάρινου υστεροαρχαϊκού ιωνικού ναού, που κατά καιρούς βρίσκονται σε διάφορα σημεία της Θεσσαλονίκης και κυρίως στη διασταύρωση των οδών Κ. Κρυστάλλη και Διοικητηρίου, έχουν ήδη απασχολήσει την έρευνα¹. Το λαμπρό αυτό οικοδόμημα, όπως και ένα άλλο παρόμοιο στο οποίο λατρευόταν η Παρθένος, η προστάτιδα θεά της Νεάπολης, στη θέση της σημερινής Καβάλας², πρέπει να χρονολογούνται στις πρώτες δεκαετίες του 5ου αιώνα³. Δεν αποκλείεται μάλιστα οι δύο αυτοί ξεχωριστοί ναοί του βορειοελλαδικού χώρου να έχουν γίνει και από το ίδιο εργαστήριο, πιθανότατα θασιτικό⁴. Ανάλογα κτήρια, με σημαντικές

* Ευχαριστώ θερμά τον συνάδελφο και φίλο Ε. Βουτυρά που συζήτησε μαζί μου ζητήματα της εργασίας αυτής και είχε την καλοσύνη να μου δώσει χειρόγραφο της εργασίας του «Η λατρεία της Αφροδίτης στην περιοχή του Θερμαϊκού Κόλπου» που ανακοίνωσε το 1996 κατά τη διάρκεια των εργασιών του 6ου Διεθνούς Συμποσίου για την Αρχαία Μακεδονία (1996) και η οποία πρόκειται να δημοσιευθεί προσεχώς στα Πρακτικά του Συμποσίου (*Αρχαία Μακεδονία VI*). Ακόμη για διάφορες εξυπηρετήσεις είμαι υποχρεωμένος στους Β. Γούναρη, Γ. Κορδομενίδη, Κ. Κουρούδη, Ευ. Χεχίμογλου, Σ. Αθανασιάδη, Κ. Φίλη και Φ. Γεωργιάδη. Τέλος, ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον συνεργάτη των Πανεπιστημιακών Ανασκαφών στο Καραμπουρνάκι Γ. Σανίδα, ο οποίος μου υπέδειξε το τμήμα της καρτποστάλ που δημοσιεύεται εδώ (Εικ. 1) και το οποίο εντόπισε στη Lille της Γαλλίας.

1. Για τον ναό αυτό, βλ. G. Bakalakis, «Therme - Thessaloniki», *AntK* 1. Beih. (1963), 30 κ.ε. του ίδιου, «Ιερό Διονύσου και φαλλικά δρώμενα στη Θεσσαλονίκη», *Αρχαία Μακεδονία III* (1983) 31 κ.ε.· N. Bookidis, *A Study of the Use and Geographical Distribution of Architectural Sculpture in the Archaic Period (Greece, East Greece and Magna Graecia)* (1967) 348 κ.ε. αριθ. F 77· A. Ohnesorg, *Inselnische Marmordächer* (1993) 97 κ.ε., αριθ. 9· M. Mertens-Horn, *Die Löwenkopf-Wasserspeier des griechischen Westens in 6. und 5. Jh. v. Chr.* (1988) 57 κ.ε.· Δ. Γραμμένος - Γ. Κνιθάκης, *Κατάλογος των αρχιτεκτονικών μελών του Μουσείου Θεσσαλονίκης* (1994) 21 κ.ε. αριθ. 1-29. Για μια πληρέστερη βιβλιογραφία βλ. Γ. Δεσπίνης - Θ. Στεφανίδου Τιβεριού - Ε. Βουτυράς, *Κατάλογος Γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης I* (1997) 13 κε. αριθ. 1-3 (Γ. Δεσπίνης).

2. Γ. Μπακαλάκης, «Νεάπολις, Χριστούπολις, Καβάλα», *ΑΕ* 1936, κυρίως 7 κ.ε.

3. Μια χρονολόγηση του ναού της Θεσσαλονίκης μετά το 480 π.Χ., που έχει προταθεί σχετικά πρόσφατα, δύσκολα μπορεί να γίνει πιστευτή. Βλ. σχετικά Δεσπίνης, *ό.π.* (σημ. 1), 14 αριθ. 1.

4. Δεσπίνης *ό.π.* (σημ. 1), 14· Ohnesorg, *ό.π.* (σημ. 1), 97. Σημειώνουμε ότι και το μάρμαρο

διαστάσεις και αξιοσημείωτη πολυτέλεια, μας είναι γνωστά κυρίως από τον αρχαίο ιωνικό κόσμο. Έτσι η παρουσία τους στο βόρειο Αιγαίο ίσως ξαφνιάζει. Ωστόσο αν αναλογιστούμε ότι ο γεωγραφικός αυτός χώρος είχε από τα τέλη τουλάχιστον του 8ου αι. π.Χ. στενούς εμπορικούς και πολιτιστικούς δεσμούς με τον κόσμο της Ιωνίας, δεν υπάρχει τίποτε το παράδοξο στην παρουσία αυτή. Πολύ περισσότερο μάλιστα όταν οι δύο αυτές ναϊκές κατασκευές ορθώθηκαν σε μια εποχή όταν ο βορειοελλαδικός χώρος, όπως και ο ιωνικός, βρισκόταν κάτω από την κυριαρχία του Μεγάλου Βασιλέως. Σε μια περίοδο δηλαδή που το ιωνικό στοιχείο είχε μια ξεχωριστή παρουσία σε όλα τα μέρη του τότε υπόδουλου στους Πέρσες ελληνισμού. Δεν αποκλείεται μάλιστα την περσική κυριαρχία στο βόρειο Αιγαίο να την εξασφάλιζαν ακόμη και Ίωνες, φίλοι της περσικής αυλής, κατά το παράδειγμα του Μιλήσιου Ιστιαίου, στον οποίο ο Μέγας Βασιλεύς παραχώρησε για εγκατάσταση τη Μύρκινο, στην περιοχή των εκβολών του Στρυμόνα⁵.

Η υποτιθέμενη θέση του ναού της Θεσσαλονίκης εντός των ορίων της αρχαίας πόλης, αποτελεί το πιο ενισχυτικό στοιχείο της άποψης που βασίζεται σε βυζαντινό Επιτομέα του Στράβωνος και σε άλλους βυζαντινούς συγγραφείς και σύμφωνα με την οποία *ή Θεσσαλονίκη έστι πόλις, ή πρότερον Θέρμη έκαλειτο*. Και αυτό γιατί η παρουσία ενός υστεροαρχαϊκού ναού εντός των ορίων της μεταγενέστερης πόλης του Κασσάνδρου δικαιολογείται πράγματι καλά αν δεχτούμε ότι ο υστεροαρχαϊκός ναός κοσμούσε την αρχαία Θέρμη και ότι η τελευταία κατείχε χώρο της μεταγενέστερης Θεσσαλονίκης. Ωστόσο πέρα από τις αμφισβητήσεις που υπάρχουν για την ακρίβεια της παραπάνω πληροφορίας που μας δίνουν οι μεταγενέστεροι βυζαντινοί συγγραφείς⁶, σοβαρές επιφυλάξεις έχουν διατυπωθεί και ως προς το κατά πόσο η υποτιθέμενη θέση του ναού αυτού εντός των τειχών της Θεσσαλονίκης ήταν και η αρχική.

Ήδη ο F. Eckstein, εξαιτίας προφανώς της παρουσίας χαρακτών αρχιτεκτονικών γραμμμάτων σε σωζόμενα μέλη του ναού, είχε διατυπώσει προφορικά την άποψη στον αείμνηστο καθηγητή Γ. Μπακαλάκη, βασικό μελετητή όχι μόνον του ναού αυτού αλλά και της όλης τοπογραφίας της περιοχής, ότι η αρχική θέση του κτηρίου βρισκόταν κάπου αλλού, όχι υποχρεωτικά μέσα στη Θεσσαλονίκη⁷. Επομένως, σύμφωνα με τον Eckstein, ο ναός αυτός θα πρέπει να συγκαταριθμηθεί ανάμεσα στους λεγόμενους «περιπλανώμενους» ναούς. Πρόσφατα ο συνάδελφος Ε. Βουτυράς προχώ-

των δύο αυτών ναών χαρακτηρίζεται συνήθως ως θασίτικο. Για τον ναό της Καβάλας, βλ. Μπακαλάκης, *ό.π.* (σημ. 2), 8 σημ. 2 και για τον ναό της Θεσσαλονίκης, βλ. Δεσπίνης, *ό.π.* (σημ. 1), 13 αριθ. 1, 15 αριθ. 2, 16 αριθ. 3.

5. Ηρόδοτος V 11, 23, 24, 124.

6. Σχετικά με το πρόβλημα αυτό, βλ. Μ. Τιβέριος, «Από τα απομεινάρια ενός προελληνιστικού ιερού "περί τόν Θερμαϊόν κόλπον"», *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη* (1990) 77 κ.ε. και του ίδιου, «Όστρακα από το Καραμπουρνάκι», *ΑΕΜΘ* 1, 1987, 247 κ.ε. Μια καλή ανασκόπηση του θέματος κάνει ο Ντ. Χριστιανόπουλος, *Η αρχαία Θέρμη και η ίδρυση της Θεσσαλονίκης (1000-315 π.Χ.)* (1991) 23 κ.ε. Βλ. και *Θεσσαλονίκη, Ιστορία και Πολιτισμός Α* (1997) κυρίως 78-79 και 84 σημ. 2 μια εκτενή σχετική βιβλιογραφία (Μ. Τιβέριος).

7. Βλ. Ε. Βουτυράς, «Η λατρεία της Αφροδίτης στην περιοχή του Θερμαϊού Κόλπου», *Αρχαία Μακεδονία VI* (1998) και σημ. 51 (τυπώνεται).

ρησε ακόμη περισσότερο⁸. Με ευφρείς σκέψεις και συνδυασμούς συνέδεσε τα αρχιτεκτονικά αυτά μέλη με έναν ναό που, από την αρχαία γραμματεία, είναι γνωστό ότι βρισκόταν σε περιοχή του Θερμαϊκού κόλπου. Επισημαίνει μάλιστα ότι πρόκειται για τον μοναδικό γνωστό από φιλολογικές μαρτυρίες αρχαίο ναό στα μέρη αυτά. Πιο συγκεκριμένα υποστήριξε ότι τα υστεροαρχαϊκά αρχιτεκτονικά λείψανα της Θεσσαλονίκης ανήκουν σε ναό της Αφροδίτης που, σύμφωνα με τον Διονύσιο τον Αλικαρνασσέα (Ρωμαϊκή Αρχαιολογία I 49, 4), υπήρχε στην αρχαία Αίνεια. Η θέση της τελευταίας, στο Μεγάλο Εμβολο (Καραμπουρνού) του Θερμαϊκού κόλπου, είναι βεβαιωμένη⁹.

Ο ναός αυτός, σύμφωνα με την παράδοση, είχε ιδρυθεί από τον Αινεία, τον γιο και προστατευόμενο της θεάς Αφροδίτης, μετά τη φυγή του από την πυρπολημένη Τροία. Η σχέση του ναού αυτού με τον Αινεία και την Αφροδίτη, σε συνδυασμό βέβαια και με τη γειτνίαση της Αίνειας με την πόλη του Κασσάνδρου, στάθηκε, σύμφωνα με τον Ε. Βουτυρά, η κύρια αιτία της μεταφοράς του στη Θεσσαλονίκη κατά τους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους. Η Αφροδίτη, ως γνωστόν, λατρεύτηκε ιδιαίτερα από τον Ιούλιο Καίσαρα, ο οποίος τη θεωρούσε πρόγονό του. Της είχε μάλιστα αφιερώσει και ναό στο Forum Iulium μέσα στον οποίο, μετά το θάνατό του, στήθηκε και άγαλμά του από τον Οκταβιανό Αύγουστο¹⁰. Ακόμη ο γιος του Αινεία Ίουλος, εθεωρείτο ο γεννάρχης του γένους των Ιουλίων, στο οποίο ανήγαν την καταγωγή τους τόσο ο Ιούλιος Καίσαρας, όσο και ο θετός του γιος Οκταβιανός Αύγουστος¹¹. Επομένως υπάρχουν λόγοι, σύμφωνα πάντα με τον Ε. Βουτυρά, που δικαιολογούν τη «μεταφύτευση» του ναού της Αφροδίτης, στα χρόνια του Αυγούστου, από την Αίνεια στη γειτονική Θεσσαλονίκη¹². Ο ίδιος μελετητής υπενθυμίζει ότι την εποχή αυτή οι Θεσσαλονικείς είχαν πρόσθετους λόγους να πραγματοποιήσουν μια τέτοια μεταφορά. Στην τελευταία φάση του ρωμαϊκού εμφύλιου πολέμου, είχαν συνταχθεί με τον Αντώνιο, τον μεγάλο αντίπαλο του Οκταβιανού Αυγούστου. Έτσι, μετά τη συντριβή του πρώτου στο Άκτιο, το στήσιμο στο κέντρο της πόλης τους ενός ναού που τόσο άμεσα συνδεόταν με την Αφροδίτη και τον Αινεία, με τους ονομαστούς δηλαδή προγόνους του γένους του Αυγούστου, ήταν ό,τι καλύτερο θα μπορούσαν να σκεφτούν προκειμένου να πετύχουν τη συγχώρηση του τελευταίου¹³. Ίσως τότε, και για τον

8. Βλ. Βουτυράς, *ό.π.*

9. Ι. Βοκοποπούλου, *Οι Ταφικοί Τύμβοι της Αίνειας* (1990) 13, 112-114. Βλ. και Βουτυράς, *ό.π.* και σημ. 12.

10. Βουτυράς, *ό.π.*, και σημ. 60 και 61.

11. Βουτυράς, *ό.π.*, και σημ. 30.

12. Σημειώνω ότι και ο Μ. Χατζηϊωάννου, *Αστυγραφία Θεσσαλονίκης. Ήτοι Τοπογραφική Περιγραφή της Θεσσαλονίκης* (1976) 93, δεν θεωρούσε απίθανο ένα «διίπετές τι άγαλμα της Αφροδίτης, το οποίον αύτη έρριψεν εξ ουρανού εις τον Αινείαν, τον κτίτορα της πόλεως Αίνειας, ης οι κάτοικοι μετεκομίσθησαν αργότερον εις Θεσσαλονίκην» να είχε μεταφερθεί στη Θεσσαλονίκη και να είχε τοποθετηθεί στο ναό της, ο οποίος, κατά την τότε επικρατέστερη άποψη, βρισκόταν εκεί που αργότερα κτίστηκε η Αχειροποίητος, η «Εσκή Τζουμά» των Τούρκων. Στη θέση αυτή και άλλοι ερευνητές τοποθετούσαν ναό Αφροδίτης, ο Tafel μάλιστα εύρισκε στη λατρεία της εδώ κάποια «τρωικήν επίρροιαν». Βλ. Χατζηϊωάννου, *ό.π.*, 78-80.

13. Βουτυράς, *ό.π.* (σημ. 7), και σημ. 58 και 59.

ίδιο σκοπό, να καθιερώθηκε και η βεβαιωμένη για τη Θεσσαλονίκη λατρεία του ίδιου του Ιούλιου Καίσαρα¹⁴. Δεν αποκλείω μάλιστα την πιθανότητα ο χώρος της λατρείας αυτής να ήταν ο ίδιος ο «μεταφυτευμένος» ναός. Άλλωστε, όπως είπαμε και παραπάνω, στο Forum Iulium στη Ρώμη, μέσα στο ναό της Venus Genetrix (Αφροδίτης Γενέτειρας) υπήρχε και άγαλμα του Divus Iulius. Στον υστεροαρχαϊκό ναό της Θεσσαλονίκης πιθανόν να λατρεύτηκε και ο Αινείας, αφού και του ήρωα αυτού η λατρεία φαίνεται ότι μεταφέρθηκε κάποτε από την Αίνεια στην πόλη του Κασσάνδρου¹⁵. Η λατρεία του Αινεία, προφανώς ως ήρωα κτίστη, στην Αίνεια, είναι βεβαιωμένη τουλάχιστον ως τα χρόνια της βασιλείας του Φιλίππου Ε' και είναι χαρακτηριστικό ότι στον εκεί εορτασμό της συμμετείχαν και οι Θεσσαλονικείς¹⁶. Μας επιτρέπεται λοιπόν να υποστηρίξουμε ότι και η μεταφορά της λατρείας αυτής στη Θεσσαλονίκη πιθανόν να έγινε στα χρόνια του Αυγούστου.

Αλλά η απόδοση των σωζομένων αρχιτεκτονικών μελών της Θεσσαλονίκης στο ναό της Αφροδίτης στην Αίνεια και η πιθανολογούμενη μεταφορά του, στα χρόνια του Αυγούστου, στην πόλη του Κασσάνδρου, ενισχύεται και με πρόσθετα στοιχεία. Ήδη ο Γ. Μπακαλάκης είχε επισημάνει ότι τα περισσότερα από τα μεταγενέστερα αρχιτεκτονικά γράμματα των μελών του ναού χρονολογούνται στα πρώιμα αυτοκρατορικά χρόνια¹⁷, ενώ είναι γνωστό ότι οι «περιπλανώμενοι» ναοί ήταν ιδιαίτερα συχνοί στα χρόνια του Αυγούστου¹⁸. Ακόμη την εποχή που κτίστηκε ο ναός της Θεσσαλονίκης, στα υστεροαρχαϊκά χρόνια, η Αίνεια κόβει ένα νόμισμα στον εμπροσθότυπο του οποίου εικονίζεται ο Αινείας εγκαταλείποντας την Τροία¹⁹. Και αυτή η σύμπτωση μπορεί να μην είναι τυχαία²⁰. Το νόμισμα είναι ιδιαίτερα σημαντικό, όπως και μια άλλη κοπή της πόλης, που τα παλιότερα κομμάτια της χρονολογούνται στα τέλη του 6ου αι. π.Χ. και τα νεότερα στον 4ο αι. π.Χ., και στα οποία εικονίζεται πιθανότατα η κεφαλή κρανοφόρου Αινεία²¹. Γιατί μας βεβαιώνουν ότι η σχέση της Αίνειας με τον Αινεία, και κατ' ακολουθία με την Αφροδίτη, ανάγεται τουλάχιστον από τα τέλη του 6ου αι. π.Χ., αν όχι και από παλιότερη ακόμη εποχή²².

14. Βουτυράς, *ό.π.*, και σημ. 55 και 56.

15. Βουτυράς, *ό.π.*, και σημ. 29.

16. Βουτυράς, *ό.π.*

17. Βουτυράς, *ό.π.*, και σημ. 50.

18. Βουτυράς, *ό.π.*, και σημ. 52-54. Για την πιθανότητα και ο ναός της Αθηνάς Παλληνίδος, που εντοπίστηκε πρόσφατα στην περιοχή του Σταυρού, στο Γέρακα της Αττικής, να έγινε στη ρωμαϊκή εποχή «περιπλανώμενος», βλ. Μ. Πλάτωνος-Γιώτα, «Το ιερό της Αθηνάς Παλληνίδος», *Αρχαιολογία* 65, 1997, 96.

19. Βουτυράς, *ό.π.*, και σημ. 15.

20. Δεν αποκλείεται δηλαδή η κοπή του νομίσματος, όπως και το κτίσιμο ενός περικαλλούς ναού για την «αινειάδα» Αφροδίτη, να εντάχθηκαν σε πρόγραμμα ριζικής ανανέωσης της λατρείας της Αφροδίτης και του Αινεία στην Αίνεια, στις αρχές του 5ου αι. π.Χ. Για τη λατρεία της Αφροδίτης και του Αινεία στην Αίνεια, βλ. Βουτυράς, *ό.π.*, και σημ. 14-15, 19-25.

21. Βλ. π.χ. LIMC I 1, λ. Aineias, 382 αριθ. 4 (F. Canciani). Για τα νομίσματα αυτά βλ. και M. Zahrt, *Olynth und die Chalkidier* (1971) 143-144.

22. Ο μύθος ο σχετικός με τις σχέσεις του Αινεία με την Ιταλία, «που προβλήθηκε για πολιτικούς κυρίως λόγους μετά την εμφάνιση των Ρωμαίων στην ελληνική πολιτική σκηνή στο τέλος του 3ου και στις αρχές του 2ου αι. π.Χ.» (Βουτυράς, *ό.π.*, σημ. 7, και σημ. 26), φαίνεται ότι ήταν γνωστός στην

Η μεταφορά στη Θεσσαλονίκη, στα πρώιμα αυτοκρατορικά χρόνια, ενός μεγάλου και λαμπρού ναού, συνδεομένου άμεσα με τους μυθικούς προγόνους των Ρωμαίων, των νέων κυρίαρχων της Οικουμένης, δύσκολα δεν θα άφηνε κάποια ίχνη στην πόλη. Και πράγματι, όπως είπαμε και παραπάνω, έχουμε κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους βεβαιωμένη λατρεία του Αινεία στην ίδια τη Θεσσαλονίκη, ενώ κατά την ίδια εποχή αισθητή είναι και η παρουσία της λατρείας της Αφροδίτης²³. Στην τελευταία αναφέρεται ίσως έμμεσα και ο πανέξυπνος Λουκιανός (Λούκιος ή Ονος 49-56), για τον οποίο μάλιστα ορισμένοι πιστεύουν ότι είχε επισκεφτεί τη Θεσσαλονίκη²⁴. Έχει μάλιστα υποστηριχθεί ότι ίχνη της λατρείας της Αφροδίτης επέζησαν στην πόλη ως και τα χρόνια της Τουρκοκρατίας²⁵.

Δεν είναι λοιπόν παράδοξο που τον ναό αυτόν της «αινειάδος» Αφροδίτης²⁶ τον έχει απεικονίσει, στην αρχική του θέση, και ο δημιουργός μιας δίπτυχης καρτποστάλ (ενός δίπτυχου ταχυδρομικού δελταρίου)²⁷ η οποία πρέπει να κυκλοφόρησε μετά τον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο και τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου (1913), κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (Εικ. 1-2). Πιο συγκεκριμένα η καρτποστάλ αυτή πρέπει να έχει σχεδιαστεί στους πρώτους μήνες της δημιουργίας του λεγόμενου «μακεδονικού μετώπου» (1915-1916). Απεικονίζονται «συμμαχικά στρατεύματα» να έχουν ήδη στρατοπεδεύσει στα δυτικά της Θεσσαλονίκης και πιο συγκεκριμένα στις περιοχές Μαινεμένης, Νέου Κορδελιού, Νεάπολης, Σταυρούπολης, Ξηροκρήνης, Πολίχνης και Αγκιάλου, δεξιά και αριστερά της σημερινής οδού Λαγκαδά που οδηγεί προς τις Σέρρες και την Καβάλα. Η αναγραφή της θέσης τους τονίζεται ιδιαίτερα²⁸. Όπως είναι γνωστό τα πρώτα στρατεύματα της Αντάντ (γαλλικά και αγγλικά) αποβιβάστηκαν στη Θεσσαλονίκη το Φθινόπωρο του 1915. Ακόμη το ότι εδώ δεν σημειώνεται η σιδηροδρομική γραμμή Θεσσαλονίκης-Λάρισας, η οποία, ως γνωστόν, ολοκληρώθηκε στους τελευταίους μήνες της Κυβέρνησης Στέφανου Σκουλούδη²⁹, είναι ίσως στοιχείο που επιτρέπει να χρονολογήσουμε την καρτποστάλ πριν από τις 6 Ιουνίου 1916, ημέρα που η Κυβέρνηση αυτή παραιτήθηκε³⁰. Εντύπωση στην καρτποστάλ κάνει η υπόδειξη και με βέλος, το μοναδικό που υπάρχει σ' όλη τη σύνθεση,

Ιταλία τουλάχιστον από τον 6ο αι. π.Χ., αν όχι και από παλιότερα. Βλ. M. Tiverios, «Kapanus auf einer messapischen Vase», AA 1980, 521-522 και σημ. 55 με βιβλιογραφία.

23. Βλ. Βουτυράς, *ό.π.*

24. Βλ. Μ. Χατζηγιάννου, «Θερμαίς, ήτοι περί Θεσσαλονίκης», *Θεσσαλονίκη Φιλίππου Βασιλίσσαν* (1985) 77-78. Για την πιθανολογούμενη επίσκεψη του Λουκιανού στη Θεσσαλονίκη, βλ. Β. Παπαϊωάννου, *Νέα Εστία, Αφιέρωμα στη Θεσσαλονίκη* (1985) 1-63.

25. Χατζηγιάννου, *ό.π.*, 77 κ.ε.

26. Για το επίθετο της θεάς «αινειάς», βλ. Βουτυράς, *ό.π.* (σημ. 7) και σημ. 33.

27. Σημειώνουμε ότι η καρτποστάλ αυτή κυκλοφόρησε στη Θεσσαλονίκη το 1985, με την ευκαιρία του εορτασμού των 2300 χρόνων από την ίδρυση της Θεσσαλονίκης, και σε «αφίσσα» με την πρόσθετη ένδειξη «Θεσσαλονίκη 1914» (Εικ. 2).

28. Οι λέξεις «campement des alliés» αναγράφονται μέσα σε λευκή πινακίδα.

29. Βλ. π.χ. Σπ. Μαρκεζίνη, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος* (1968) 115 (κείμενο φωτ.).

30. Επισημαίνουμε βέβαια ότι δεν σημειώνεται ούτε ο δρόμος που οδηγούσε προς την Αθήνα. Βλ. σχετικά και παρακάτω σημ. 42.

του ακρωτηρίου Καραμπουρνού. Ο ιδιαίτερος τονισμός της θέσης αυτής μπορεί ίσως να σχετιστεί με ένα θορυβώδες όσο και δευτερεύον σχετικά επεισόδιο που συνέβη εδώ το Γενάρη του 1916³¹. Πιο συγκεκριμένα τα στρατεύματα της Αντάντ κατέλαβαν το σημαντικό για την ασφάλεια του λιμανιού της Θεσσαλονίκης φρούριο του Καραμπουρνού, αγνοώντας επιδεικτικά τις διαμαρτυρίες της Ελληνικής Κυβέρνησης. Για την επιχείρηση όμως αυτή κινητοποιήσαν υπερβολικά μεγάλες δυνάμεις, με πεζικό, ιππικό, ναυτικό και αεροπορία, όταν είχαν να αντιμετωπίσουν όλους και όλους γύρω στους 250 Έλληνες στρατιώτες που βρίσκονταν εκεί, και οι οποίοι μάλιστα δεν είχαν και καμιά διάθεση να συγκρουσθούν μαζί τους. Έτσι η όλη επιχείρηση, που αναίμακτα κατέληξε στην κατάληψη του φρουρίου, θεωρήθηκε φαιδρή, ανάλογη των χαρακτηρισμών «στρατός κηπουρών» ή «οι κηπουροί της Θεσσαλονίκης», που δόθηκαν στα στρατεύματα της Αντάντ κατά τους πρώτους μήνες της παραμονής τους στη Μακεδονία.

Με τον τονισμό της ένδειξης «territoire Bulgare», καθώς τοποθετήθηκε μέσα σε πινακίδα η οποία «παραβιάζει» τα σύνορα της Σερβίας, ο δημιουργός της σύνθεσης πιθανόν να ήθελε να υποδηλώσει την επίθεση της Βουλγαρίας ενάντια στη Σερβία που είχε αρχίσει από τον Οκτώβριο του 1915. Έτσι, με βάση όσα είπαμε και παραπάνω, μπορούμε να προσδιορίσουμε ακριβέστερα και τις ενισχύσεις των δυνάμεων της Αντάντ που εικονίζονται στην καρτποστάλ να καταφθάνουν στη Θεσσαλονίκη με κάθε λογής επιβατικά πλοία, ανάμεσά τους και ένα υπερωκεάνειο³², συνοδευόμενα και από δύο πολεμικά πλοία. Πιθανότατα πρόκειται για τα σερβικά στρατεύματα τα οποία, την Άνοιξη του 1916, μετά την κατάρρευση της Σερβίας, μεταφέρθηκαν με νηοπομπή από την Κέρκυρα στη Θεσσαλονίκη, ενισχύοντας σημαντικά τα στρατεύματα της Αντάντ.

Ο άγνωστος ζωγράφος, κάνοντας τη σύνθεση αυτή, νοείται ότι είχε στήσει την παλέτα του μπροστά από τα ερείπια της Αίνειας. Ωστόσο δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η σύνθεσή του είναι φανταστική. Δεν είναι δυνατόν από την περιοχή του Μεγάλου Εμβόλου (Karaburum), να έχει κανείς ορατότητα προς τα ΒΔ ως τα Σκόπια και προς τα ΒΑ ως την Αδριανούπολη και το Lule Burgas! Αλλά και η απόδοση της πόλης της Θεσσαλονίκης, πρέπει να έχει γίνει από «μνήμης». Πολύ χαρακτηριστική είναι η λαθεμένη τοποθέτηση δύο σημαντικών μνημείων της. Τόσο ο Λευκός Πύργος όσο και η Ροτόντα βρίσκονται προς τα δυτικά της πόλης. Ακόμη σε λάθος θέση έχουν τοποθετηθεί το Τόξο του Γαλερίου και η Βασιλική του Αγ. Δημητρίου. Η τελευταία έχει και λάθος προσανατολισμό. Αλλά και τα ερείπια της Αίνειας που σημειώνονται σε πρώτο πλάνο, πρέπει και αυτά να είναι φανταστικά. Αν στις αρχές του 20ού αι., ανάμεσα στα λείψανα της αρχαίας Αίνειας, σωζόταν και δωρικός ναός με ένα του αέ-

31. Βλ. π.χ. Α. Παπαγιαννόπουλος, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης* (1995) 291-292.

32. Το υπερωκεάνειο πιθανόν οδηγείται στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης με τη βοήθεια ενός ρυμουλκού. Δεν αποκλείεται μάλιστα να πρόκειται για το ελληνικό υπερωκεάνειο «Θεμιστοκλής», που είναι γνωστό ότι πήρε μέρος σε παρόμοιες νηοπομπές. Βλ. π.χ. Μαρχεζίνης, *ό.π.* (σημ. 26), εικ. σελ. 115. Η όλη σκηνή στην καρτποστάλ, με τα πλοία να περνούν μπροστά από το ναό της Αφροδίτης, τυχαία θυμίζει τον χαρακτηρισμό «εύπλοια» που έδωσε εδώ στη θεά ο Βουτυράς, *ό.π.* (σημ. 7) και σημ. 25.

τωμα, σίγουρα δεν θα είχε διαφύγει της προσοχής των ιστοριοδιφών και περιηγητών³³. Εντύπωση ωστόσο προξενεί η ακριβής απόδοση των αρχαιοτήτων αυτών, πράγμα που δείχνει ότι ο σχεδιαστής τους ήταν εξοικειωμένος με αρχαία κλασικά ερείπια. Πρέπει να είχε δει ο ίδιος κλασικές αρχαιότητες ή έστω να τις ήξερε από σχέδια και φωτογραφίες. Σημειώνω π.χ. ότι το εικονιζόμενο εδώ τμήμα του δωρικού ναού με το αέτωμα μοιάζει αρκετά με τον λεγόμενο ναό των Διοσκούρων στον Ακράγαντα³⁴. Ως γνωστόν οι καλά σωζόμενοι ναοί της ονομαστής αυτής πόλης της Σικελίας, είχαν από νωρίς τραβήξει το ενδιαφέρον περιηγητών, ζωγράφων, αρχαιολόγων και αρχιτεκτόνων³⁵. Για τον «περίβολο», που εικονίζεται στο πρώτο επίπεδο της σύνθεσης, δεν βρήκα τίποτε ανάλογο. Ορισμένες λιθόπλινθοι φέρουν γεισίποδες (ή γλυπτό «γλωσσωτό» κόσμημα), ενώ, εκτός από σπονδύλους κίωνων, έχουμε πιθανόν και μια παραστάδα από ένα άνοιγμα.

Παρατηρώντας την καρτποστάλ είναι φανερό ότι ο δημιουργός της τη σχεδίασε με βάση όχι ό,τι έβλεπε, αλλά ό,τι ήξερε. Έτσι προκύπτει το ερώτημα. Από πού γνώριζε για την παρουσία αρχαιοτήτων στην Αίνεια και για τον ναό της Αφροδίτης; Είχε άμεση γνώση του παραπάνω χωρίου του Διονυσίου του Αλικαρνασσεά ή έμμεση, μέσω π.χ. ενός σχετικού κειμένου κάποιου μεταγενέστερου συγγραφέα; Π.χ. το 1874 ο Μαργαρίτης Δήμιτσας κάνει εκτενή αναφορά στο ναό αυτόν, ενώ συγχρόνως μιλά και για αρχαιότητες που σώζονταν στις μέρες του στην Αίνεια³⁶. Στο παραπάνω ερώτημα θα μπορούσαμε ίσως να δώσουμε κάποια απάντηση αν τύχαινε να γνωρίζαμε κάτι για τον δημιουργό αυτής της σύνθεσης. Μη διαθέτοντας ωστόσο οποιαδήποτε σχετική πληροφορία, αναγκαστικά θα στραφούμε στο ίδιο το έργο του. Το ότι ο σχολιασμός της καρτποστάλ γίνεται στη γαλλική γλώσσα, αυτό δεν σημαίνει και πολλά πράγματα. Στη Θεσσαλονίκη κατά το 1915-1916 είχαμε συρροή χιλιάδων στρατιωτών, ανάμεσα στους οποίους οι γαλλόφωνοι ήταν οι πιο πολυάριθμοι. Άλλωστε το λεγόμενο «μακεδονικό μέτωπο» του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου εθεωρείτο γαλλική υπόθεση. Αυτό φαίνεται π.χ. και στον τύπο της εποχής, όπου οι γαλλόφωνες εφημερίδες έχουν έντονη παρουσία³⁷. Επομένως το μεγαλύτερο μέρος των καρτπο-

33. Έτσι εξηγείται και το γιατί ο εικονιζόμενος ναός είναι δωρικού ναού, ενώ ο ναός της «αινειάδος» Αφροδίτης φέρεται να είναι ιωνικού ρυθμού. Άλλωστε, με βάση όσα είπαμε παραπάνω, ο ναός αυτός είχε προ πολλού μεταφερθεί στη Θεσσαλονίκη. Πολύ πιθανόν και το μουσουλμανικό νεκροταφείο, που εικονίζεται σε περιοχές γύρω από τον ναό, είναι φανταστικό.

34. Βλ. π.χ. P. Arancio, *Agrigento* (1989) εικ. σελ. 63 και 65-66. Στην καρτποστάλ υπάρχει κάποια ασάφεια ή ανακρίβεια σχετικά με την απόδοση του πίσω μέρους του ναού.

35. Βλ. π.χ. R. Wünsche κ.ά., *Ein griechischer Traum*. Leo von Klenze, der Archäologe. Ausstellung vom 6. Dezember 1985-89. Februar 1986 Glyptothek München (1985) 133 κ.ε. και κυρίως 135 κ.ε., 284-285 (F. W. Hamdorf).

36. M. Δήμιτσας, *Αρχαία Γεωγραφία της Μακεδονίας Β'* (1874) 361-364.

37. Για τον ξενόγλωσσο τύπο της Θεσσαλονίκης την εποχή αυτή, βλ. Γ. Αναστασιάδης, *Θεσσαλονίκη, Ιστορία και Πολιτισμός Β'* (1997) κυρίως 302-303, όπου η γαλλόφωνη εφημερίδα *Independant* παρουσιάζεται, λίγο μετά την μεγάλη πυρκαγιά του 1917, να έχει ημερήσια κυκλοφορία φύλλων πολύ μεγαλύτερη από όλες μαζί τις σημαντικότερες ελληνικές εφημερίδες. Βλ. και M. Κανδυλάκης, «Ξενόγλωσσες εφημερίδες της Θεσσαλονίκης», *Θεσσαλονίκη* 3, 1992, 153 κ.ε. και 159-160, όπου σημειώνεται ότι από τις 38 γαλλόφωνες εφημερίδες της Θεσσαλονίκης ως το 1990, οι μισές περίπου κυ-

στάλ των σχετικών με τη Θεσσαλονίκη, που έκαναν την εμφάνισή τους κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, απευθυνόταν σε γαλλόφωνη πελατεία και αυτό μπορεί από μόνο του να δικαιολογήσει πειστικά την κυριαρχία της γαλλικής γλώσσας σ' αυτές³⁸.

Ο δημιουργός της σύνθεσης, που πιθανόν είχε και εμπειρία από ανάγλυφους στρατιωτικούς χάρτες, παρουσιάζεται να γνωρίζει καλά τη σύγχρονη στρατιωτική ιστορία³⁹, γεωγραφία⁴⁰ και γενικότερα την τοπογραφία της περιοχής⁴¹. Επίσης παρουσιάζεται να ξέρει από αρχαία αρχιτεκτονικά λείψανα, όπως και την ιστορία της περιοχής. Ακόμη είναι γνώστης των σημαντικών μνημείων της Θεσσαλονίκης, όχι όμως και της σωστής θέσης τους. Το ότι αγνοεί την ακριβή θέση π.χ. του Λευκού Πύργου, περιορίζονται οι πιθανότητες να πρόκειται για κάτοικο της Θεσσαλονίκης. Ίσως να πρόκειται και για «ξένο»⁴² που υπηρετούσε π.χ. στα γαλλικά στρατεύματα, στα οποία βεβαιωμένα είχαν καταταγεί και άτομα με ιστορικά ενδιαφέροντα. Σημειώνουμε ότι ο επικεφαλής των στρατευμάτων της Αντάντ στο λεγόμενο «μακεδονικό μέτωπο» στρατηγός Μωρίς Σαράιγ εθεωρείτο ως ο πραγματικός ιδρυτής (vrai fondateur) του Service Archéologique de l'Armée d'Orient, ενώ μερικές φορές εθεάθη να παρακολουθεί αυτοπροσώπως τις αρχαιολογικές έρευνες⁴³!

κλοφόρησαν κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Άλλωστε από τις ξενόγλωσσες εφημερίδες της Θεσσαλονίκης μόνον οι εβραιόφωνες ήταν περισσότερες από τις γαλλόφωνες. Βλ. Κανδυλάκης, *ό.π.*, 163. Για τη γαλλική παρουσία στη Θεσσαλονίκη από τα μέσα του 19ου ως τις αρχές του 20ού αι., βλ. και Ι. Σκούρτης, «Γαλλική μορφωτική παρουσία και προπαγάνδα στη Θεσσαλονίκη», *Θεσσαλονικέων πόλις* 2, 1997, 82 κ.ε., όπου και σχετική βιβλιογραφία.

38. Ο μεγάλος αριθμός των καρτποστάλ που εμφανίζεται στη Θεσσαλονίκη κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου οφείλεται κυρίως στο ότι πρόσφεραν έναν πιο πρακτικό όσο και περισσότερο άμεσο τρόπο επικοινωνίας των χιλιάδων στρατιωτών με τους δικούς τους. Ακόμη η έλλειψη φακέλλου διευκόλυνε τον έλεγχο της λοκοκρισίας. Οι καρτποστάλ τυπώνονταν σε διάφορα μέρη, όπως στην Ελλάδα, Ιταλία, Ελβετία, Γαλλία, Γερμανία, Αυστρία. Για τις καρτποστάλ, βλ. Β. Α. Μαυρομμάτης, *Η Θεσσαλονίκη στο μεταίχμιο δύο αιώνων. Προσέγγιση στην πόλη μέσα από παλιές καρτ-ποστάλ* (1896-1913), Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος - Πολιτιστικό Κέντρο Βορ. Ελλάδος (1990) 4 κ.ε. του ίδιου, *Συλλογές*, τεύχος 79, Μάιος 1990, 309· Ν. Βογιατζάκης - Κ. Κοφιδάς, *Συλλογές*, τεύχος 9, Ιούνιος 1984, 378· Γ. Μέγας, *Συλλογές*, τεύχος 87, Φεβρουάριος 1991, 110. Για μια πρόσφατη δημοσίευση ενός μεγάλου αριθμού καρτποστάλ της Θεσσαλονίκης, βλ. Ν. Ζαχαρόπουλος, *Θεσσαλονίκη, Ιστορική Προσέγγιση (1900-1920)*, (1995).

39. Προφανώς γνωρίζει π.χ. τη μάχη στο Lule Burgas (στην αρχαία Αρκαδιούπολη), όπου τον Οκτώβριο του 1912 οι Τούρκοι ηττήθηκαν από τους Βουλγάρους.

40. Ξέρει π.χ. ότι το Boz-Dagh είναι μια από τις ψηλότερες κορυφές (1834 μ.) της οροσειράς Όρβηλος, που βρίσκεται μεταξύ Στρυμόνα και Νέστου και χωρίζει τη Μακεδονία από τη Θράκη.

41. Στην καρτποστάλ δεν εντόπισα κανένα τοπογραφικό λάθος άξιο λόγου.

42. Το ότι στην καρτποστάλ σημειώνεται ο δρόμος για το Μοναστήρι, όχι όμως και αυτός για την Ελασσόνα - Λάρισα - Αθήνα, ίσως ενισχύει την απόψη ότι ο σχεδιαστής της δεν ήταν Έλληνας.

43. Βλ. π.χ. *BCH* 41-43, 1917-1919 (Εισαγωγή, Πρόλογο και φωτογραφία προμετωπίδας). Για αρχαιογνώστες και αρχαιοφίλους της Γαλλικής Στρατιάς που πήραν μέρος σε αρχαιολογικές έρευνες ως μέλη του Service Archéologique de l'Armée d'Orient, βλ. π.χ. «La nécropole de Mikra-Karaburun près de Salonique», *Albania* 2, 1927, 48-49· L. Rey, «Observations sur les premiers habitats de la Macédoine», *BCH* 41/43, 1917-1919, 91 κ.ε. Για τον Ernest Hebrard βλ. Παπαγιαννόπουλος, *ό.π.* (σημ. 30), 311 σημ. 6.

THE TEMPLE OF APHRODITE AENEIAS IN KARABURUM
AND AN OLD POSTCARD

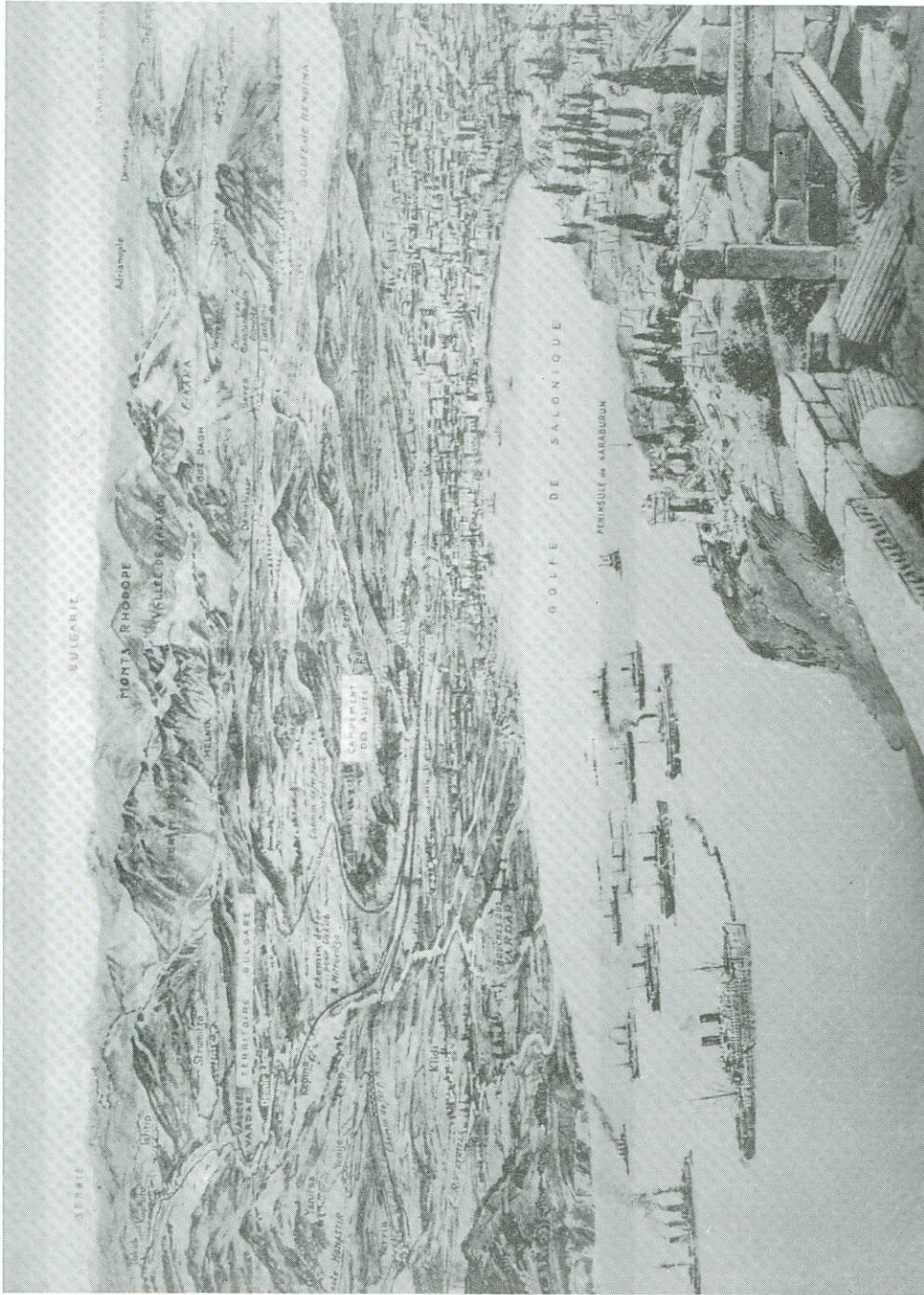
by M. TIVERIOS

This study discusses an old folding postcard, which shows Thessaloniki with quite a large proportion of the Balkans. Certain pictorial details indicate that it must have been printed during the First World War, more specifically in the first months after the creation of the so-called Macedonian Front (1915-16). An ancient temple is depicted in the area of the Great Headland (Karaburum), on the site of ancient Aineia, and this takes our thoughts to Dionysos of Halikarnassos (*Roman Antiquities* I 49 4), who mentions a temple of Aphrodite at Aineia. The artist who drew the postcard seems to have had direct or indirect knowledge of the ancient writer's information.

As Manolis Voutiras has already suggested, we have reasons for supposing that this temple was transferred from Aineia to Thessaloniki in the reign of Augustus. If this is in fact so, then it should probably be identified with the important Late Archaic temple fragments of which are found from time to time in various parts of Thessaloniki, most of them within the bounds of the old city. It is well known that the surviving pieces of this large Ionic temple are now in the city's Archaeological Museum.



Εικ. 1. Το δεξιό τμήμα δίπτυχης κάρτ ποστάλ που κυκλοφόρησε το 1915/16.



Ειχ. 2. Αφίσαα της Θεσσαλονίκης που κυκλοφόρησε το 1855.